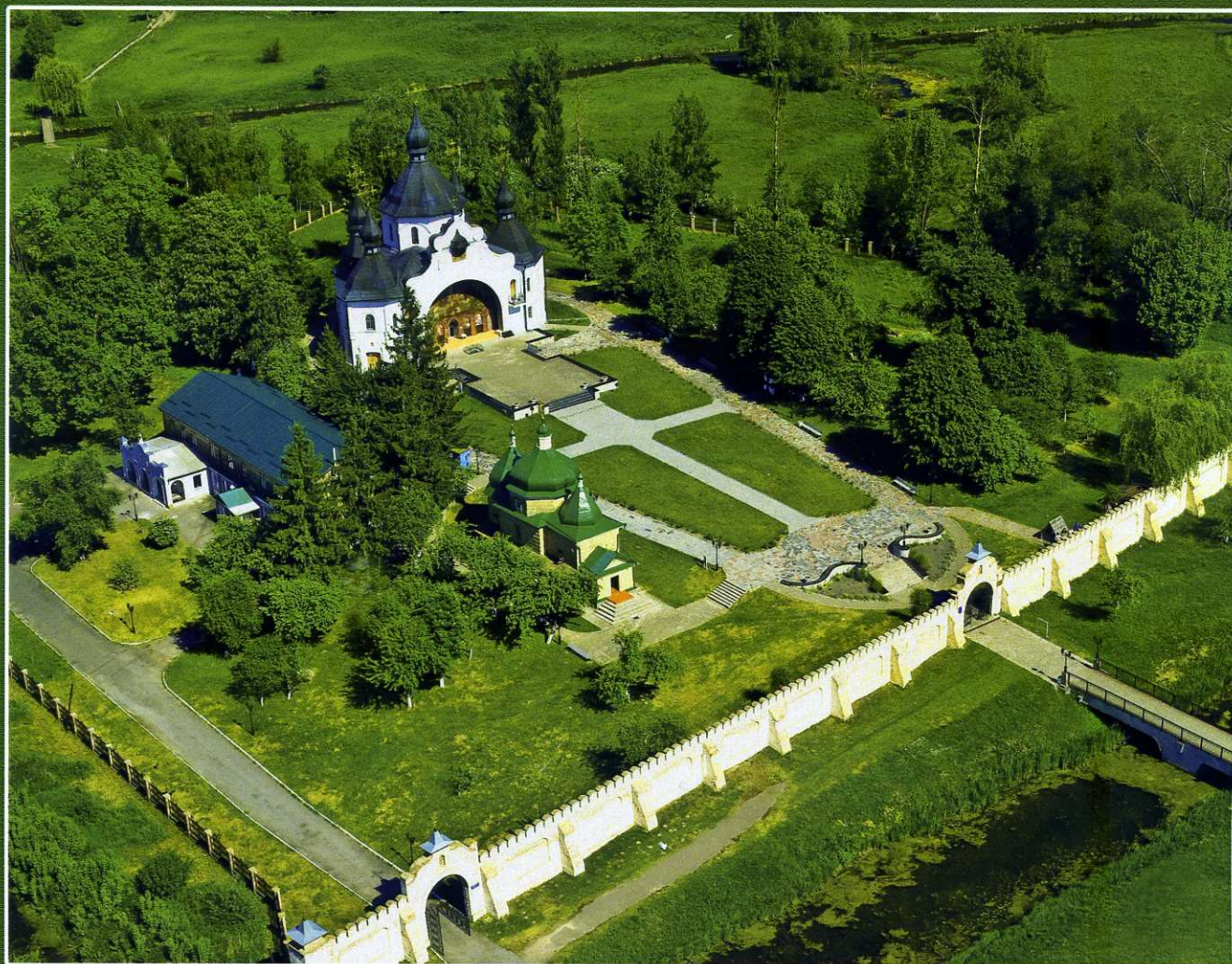

Міністерство культури України
Національний історико-меморіальний заповідник
«Поле Берестецької битви»

«НАЦІОНАЛЬНИЙ ПАНТЕОН — «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»

Матеріали
науково-практичної конференції,
присвяченої 50-річчю
Національного історико-меморіального заповідника
«Поле Берестецької битви»
та 366-річчю Берестецької битви

ЗМІСТ

АДАМЧУК К. Д. КУЛЬТУРНИЙ ТА ДУХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ» _____	3
БОРИСЮК О. О. ЗАХОДИ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ МИХАЙЛІВСЬКОЇ І ГЕОРГІЇВСЬКОЇ ЦЕРКОВ – ПАМ'ЯТОК АРХІТЕКТУРИ XVII ТА XX СТОЛІТЬ _____	8
БОРИСЮК О. О. САКРАЛЬНИЙ ЖИВОПИС ІКОНОСТАСУ МИХАЙЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ XVII СТ. НА “КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ”: ПРЕДЕЛЬНИЙ РЯД _____	14
БУЛИГА О. С. ПЕРШИЙ ДИРЕКТОР МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ» ПАВЛО ЛОТОЦЬКИЙ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА _____	20
ВОЛКОВ А. В. ВІЙСЬКОВІ КАРТИ-СХЕМИ ЧАСІВ РУСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1736-1739 РОКІВ З ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» _____	22
ГАНУСЕВИЧ Н. З. ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЖИТТЯ І ЗВИТЯГИ ВІДОМИХ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ _____	25
ГУЛЬКО Г. Я. ДЗВІН КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З С. ОСЕКРІВ НА ВОЛИНІ _____	30
ГУЛЬКО Г. Я. ЗНАХІДКА БІЛЯ С. ПІДДУБЦІ НА ВОЛИНІ ТАЛЯРА-ПАТАГОНА 1651 РОКУ _____	34
ДЕРЕВІНСЬКА О. В. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА КРЕМЕНЦЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДІЯЛЬНОСТІ КРЕМЕНЕЦЬКО-ПОЧАЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ЗАПОВІДНИКА _____	37
КАРГА О., ВЕРХОТУРОВА М.А. АРТИЛЕРІЯ У БИТВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ, ЇЇ РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ _____	41
КАРПЮК В. М., ПАСЮК І. М. ФРАГМЕНТИ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ XVII СТ. ІЗ ФОНДІВ ВОЛИНСЬКОГО РЕГІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ _____	50
КРИВЕНКО І. П. СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КНЯЗЯ І.ВИШНЕВЕЦЬКОГО У ПРОСТОРІ ПИСЬМА (НАПЕРЕДОДНІ БИТВИ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ) _____	54
КРОХМАЛЬНА Т.І. КОЗАЦЬКЕ ПОВСТАННЯ XVI – XVII СТОЛІТТЯ НА ТЕРЕБОВЛЯНЩИНІ ЗА УЧАСТІ СЕВЕРИНА НАЛИВАЙКА ТА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО _____	60
КУКСА Н.В. ПИСЕМНІ ПЕРШОДЖЕРЕЛА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ: РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ КІНЦЯ XVI - ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ ІЗ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ЧИГИРИНІ _____	64
ЛОТОЦЬКИЙ Г. П. СТАНОВЛЕННЯ «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛ» ЯК МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА _____	66
ЛЯЩУК Н. А. ТВОРИ ГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА В ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ» _____	69
МАЗУРИК Ю.М. ОСОБЛИВІСТЬ КЕРУВАННЯ СТАРОСІЛЬСЬКОГО МОНОКСИЛА І ПОДІБНІСТЬ ЦЬОГО ПРИНЦИПУ У КОЗАЦЬКІЙ СУДНОБУДІВНІЙ ТРАДИЦІЇ _____	74
МИЦІК Ю.А. «МЕМУАРИ М. ЄМЬОЛОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВИ _____	78
МИЦІК Ю.А., ТАРАСЕНКО І.Ю. УРОДЖЕНЕЦЬ БЕРЕСТЕЧКА - БОРЕЦЬ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ (О. ПЕТРО ТАБІНСЬКИЙ) _____	80

МУШИРОВСЬКИЙ В. М. «КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ»: ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ЗАПОВІДНИКА _____	82
НІКОЛЬЧЕНКО Ю. М., ГОЛОВКО О. В. ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ У МІЖНАРОДНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНЩИНИ (1649–1658) _____	86
ПАВЛЕНКО С. С. ДЖЕРЕЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОЛЕКЦІЇ КОЗАЦЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМ. Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО _____	92
ПАРАЦІЙ В. М. КОЗАЦЬКИЙ ПОЛЬОВИЙ ТАБІР ДР. ПОЛ. ХVІ – ПОЧ. ХVІІІ СТ.: ФОРМИ ТА ТАКТИЧНИЙ ЗМІСТ ВИКОРИСТАННЯ, АНАЛОГИ _____	95
ПИЛИПІВ Л. А. ОСТАННІ РОКИ ДІЯЛЬНОСТІ СВЯТО – ГЕОРГІЇВСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ НА «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛАХ» В СВІТЛІ НОВИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ _____	102
ПОНОМАРЬОВА Т. О. БЕРЕСТЕЧКО - БОРЕМЕЛЬ: СТОРІНКИ ГЕРОЇЧНОЇ ІСТОРІЇ НАДСТИР'Я _____	113
ПШЕНИЧНИЙ М. І. МИКОЛА СИВЦЬКИЙ І КОЗАЦЬКІ МОГИЛИ (ДО 100-РІЧЧЯ ПИСЬМЕННИКА, ВЧЕНОГО, ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА) _____	116
РОЖКО В.Є. «...БО ЗЕМЛЯ ЦЯ СВЯТА!» _____	122
РОЖКО В.Є. НАД БЕРЕГАМИ ПЛЯШІВКИ І КАЛІНІВКИ _____	126
РЯБУХА Ю. В. ТАТАРСЬКА КІННОТА В БЕРЕСТЕЦЬКІЙ БИТВІ _____	132
САВЧУК П.О. ОКОЛИЦІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ НАПЕРЕДОДНІ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВІ _____	137
СЕМЕНЮК Л.В. МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА В СЕЛІ БОРОЧИЧЕ – ПАМ'ЯТКА ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ ХVІІ СТ. _____	140
СКРУХА С. А. ХУДОЖНИЦЯ Л. І. СПАСЬКА ТА ЇЇ ТВОРЧА СПАДЩИНА В МУЗЕЯХ УКРАЇНИ _____	145
СКРУХА С.А. СВІТ МИСТЕЦТВА ВІДОМОГО ВОЛИНСЬКОГО ХУДОЖНИКА В.Г. ЖУПАНЮКА ТА ЙОГО ТВОРИ У МУЗЕЙНІЙ ЗБІРЦІ НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВІ» _____	148
СКРУХА С.А. ВНЕСОК АКАДЕМІКА П. Т. ТРОНЬКА У ВІДРОДЖЕННЯ «КОЗАЦЬКИХ МОГИЛ» _____	150
ТКАЧУК Я. Й. КОЗАЦЬКА ВОГНЕПАЛЬНА ЗБРОЯ ХVІІ СТОЛІТТЯ _____	154
ТОЇЧКІН Д.В. ШАБЛІ З І-ПОДІБНОЮ ГАРДОЮ В КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВІ» _____	157
ХАРЛАН О.В. ЗОНИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ «НОВОБОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ» В М. ДНІПРО _____	162
ХАРЧЕНКО Л.І. З ІСТОРІЇ БАЗАРНОЇ ПЛОЩІ В ЧИГИРИНІ _____	168
ЧИРСЬКА М. В. І.М. КАМАНІН – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ПОЛЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВІ _____	172
ШЕЛЕМЕТЬЄВА Т.І. ШКІР'ЯНЕ ВЗУТТЯ З МІСЦЯ БИТВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ» _____	175
ЮХИМЧУК М. С. НІМЗ «ПОЛЕ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ БИТВІ»: ФУНКЦІЇ, ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЗНАЧЕННЯ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА _____	179

ХАРЛАН О.В.,
кандидат архітектури, завідувач Відділу
регіональних проблем збереження і популяризації культурної спадщини
Українського державного інституту культурної спадщини (м. Київ), доцент
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпро)

ЗОНИ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ «НОВОБОГОРОДИЦЬКА ФОРТЕЦЯ» В М. ДНІПРО

Стаття присвячена питанням збереження та охорони пам'ятки історії національного значення розташованої на теренах сучасного мегаполісу під назвою Дніпро.

Ключові слова: Новобогородицька фортеця, Богородицька фортеця, Старосамарський ретраншемент, річка Самара, місто Дніпро, фортеця, зони охорони пам'ятки, режими використання зон охорони пам'ятки, охорона культурної спадщини.

Популяризація пам'яток культурної спадщини має за мету привернути увагу мешканців та гостей країни до маловідомих об'єктів, знайомим лише фахівцям завдяки історичним подіям і постатям, що мали відношення до їх створення та існування. Іноді, зацікавленість окремими пам'ятками посилює ризики впливу на територію місць їх розташування. Тому, вчасно розроблена і затверджена пам'яткоохоронна документація слугує необхідним інструментом для забезпечення охорони та збереження пам'яток в умовах сучасного містобудівного розвитку населених пунктів, збільшення інвестиційної привабливості теренів розташування об'єктів культурної спадщини тощо.

Зацікавленість пам'яткою Козацької доби під назвою «Новобогородицька фортеця» з кожним роком збільшується. Ще років 10 тому мало хто з місцевих мешканців знав місце розташування даного об'єкту, навіть історики плуталися серед численних варіацій історичних назв фортеці та інших укріплень, що існували тут в давнину. Однак зараз вищезгадана пам'ятка постійно стає ареною для проведення фестивалів і різних заходів. Більш того, в наслідок археологічного дослідження теренів фортеці та навколишніх прилеглих ділянок, учасниками конференції нещодавно проведеної в Дніпрі було підписано резолюцію стосовно передатування літочислення історії міста Дніпро (колишній Дніпропетровськ)¹. Слід зазначити, що увага до об'єкту культурної спадщини сприяє докорінній зміні поглядів на історичні стереотипи, створенню справжньої історії міста, але це в свою чергу посилює ризик антропогенного впливу на міську ділянку де розташовується вищевказаний об'єкт! І як добре, що проект зон охорони пам'ятки було розроблено ще в 2005 році і погоджено в 2007! Оскільки проект зон охорони пам'яток історії та культури є основним градорегулюючим документом, що визначає умови охорони історико-культурної спадщини та є обов'язковим після затвердження до дотримання всіма інстанціями, організаціями та особами, які проводять будь-які будівельні, ремонтні, реставраційні, земляні та інші роботи про які вказано в проекті на всій території, що охоплена зонами охорони пам'ятника. Саме висвітленню індивідуальних спостережень авторського колективу і результатів комплексної науково-дослідної роботи, що проводилася в контексті розроблення проекту зон охорони пам'ятки присвячено нашу працю.

Дослідження пам'ятки відбувалися з кін. ХІХ ст. Пам'яткою історії місцевого значення залишки фортеці стали в 1970 р.² Відновленню інтересу до залишків укріплень в наш час сприяла публікація 2000 року краєзнавчого нарису дніпропетровських краєзнавців [1]. Того ж року було зроблено перші розвідки місцевими археологами. В грудні 2001 році пам'ятка отримала статус національного значення⁴. Після кількох «невдалих» спроб «освоєння»³ прилеглої до фортеці території в вересні 2004 р. на ім'я Дніпропетровського міського голови було направлено листа Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей [2] в якому вказувалося про термінові заходи щодо поліпшення стану охорони. Серед вказаних заходів вказувалося про розроблення і затвердження проекту охоронної зони.

В 2005 р. на замовлення відділу комунального господарства Самарської районної ради міста нами на основі проведених досліджень було розроблено «Проект зон охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську» [3]. На момент початку робіт існувала лише облікова документація 1970-х рр. Проекти охоронного зонування фортеці раніше не розроблялися. Відповідно, не були визначені межі і режими використання території пам'ятки та її зон охорони, не визначені заходи з охорони, використання, реабілітації, музеєфікації. Це створювало

підстави для проведення господарської та містобудівної діяльності на теренах фортифікацій і прилеглих територій, що в свою чергу призвело до непоправних змін історичного середовища на теренах і навколо пам'ятки.

Тож основним завданням проекту було визначення меж зон охорони пам'ятки з чіткими режимами використання їх території.

Новобогородицька фортеця – це лише одне з численної кількості найменувань укріплення, залишки якого зараз розташовуються на північній околиці селища Шевченко, яке входить до складу Самарського району м. Дніпро (мал. 1). З різних історичних джерел відомі інші її назви: Старосамарський ретраншемент, Богородицька фортеця, Богородицький ретраншемент, Богородичне, Стара Самарь.

Виходячи з аналізу топографічних чинників, територія, на якій розташовувалось козацьке поселення до будівництва російської фортеці у 1688 р., відповідає всім відомим на сьогодні чинникам для утворення та існування стародавнього поселення на високій мисовидній терасі корінного берега річки Самара. Зараз щодо існування поселення-передвісника російського укріплення у археологів не викликає сумнівів, однак точне місце його локалізації і час виникнення поки носить дискусійний характер⁵. Хоча значна кількість дніпровських науковців слідом за археологами дотримуються гіпотези існування поселення біля перевозу через річку⁶.

Результати власних досліджень і періодизацію будівництва пам'ятки було покладено в основу проекту зон охорони пам'ятки, пізніше автор опублікував їх в 2008 р. [4].

Говорячи про виникнення укріплення, слід зазначити, що у 1688 році за планами російського уряду гетьман Мазепа зі старшиною повинен був збудувати на лівому березі кілька фортець: «на річці Самарі і на Орлі, і на гирлах річок Берестової і Орчика» [5].

Новобогородицька фортеця була важливішою з приведених укріплень [6]. Місце її розташування – територія Війська Запорозького Низового. Місцеве населення було невдоволене таким сусідством і потроху перебиралося вище за течією річки, де й заснувало слободу Самарчук (Новоселицю) [7].

Завдяки виявленим документам в яких зафіксовано кошторисний розпис із наданням відомостей про необхідні для будівництва матеріали, кошти та кількість робітників збереглися описи об'єктів внутрішньої забудови укріплення. Окрім церкви згадуються: двір для воєводи, 260 просторих хатин, 2 порохівних льохи, льодовня, лазня, 17 (14) гарматних розкатів, 17 плетених повіток для полкових припасів, 7 дворів з шістьма хатами гетьмана Мазепа, генеральної старшини і полковників.

Навколо фортеці було запроєктовано посад, обведений «валовою фортецею» з 17 «виводами». Було «викопано рів, шириною з однієї сторони від поля напівтреті, з іншої – 1,5 сажнів (3,2 м), глибиною від річки Самари 1, сажнів (3,2 м) і стільки ж з іншої сторони. На проїздах до фортеці було влаштовано рови бруковані. Через рови перекинуто мости з надовбами. Кругом та фортеця «валова» мала 1641 сажнів (3500 м). Висота валів навколо міста до щита становила в собі 2 сажні (4,3 м), висота щита ззовні 0,5 сажнів (1,1 м), всередині 1 сажень (2,1 м), глибина рову – 3 сажні (6,4 м) [8]. Фортифікаційні роботи виконували жителі Гетьманщини і прилеглих населених пунктів. Для покриття будівельних витрат робилися загальні та місцеві збори. Таким чином виконувалися великі роботи обмеженими місцевими засобами і порівняно незначними витратами для держави. Після закінчення будівництва комендант укріпленого міста, що називається у джерелах воєводою, керував обороною міста, слідкував за станом укріплення.

Зруйновано Богородицьку фортецю у вересні 1711 р. згідно з умовами Прутського договору між Московією і Туреччиною вірним цареві гетьманом Скоропадським [9].

У кампанію 1736 р. армією під командуванням фельдмаршала Б. Мініха Богородицьку фортецю відновлено. Укріплення змішаного баштово-бастіонного типу мало п'ять бастіонних фронтів. На «виводах» посеред бастіонних фронтів існували дерев'яні вежі. Північна і південна вежі мали брами з перекидними мостами через рів, крізь них проходила дорога. Східна вежа знаходилася між двома реданами на південно-східному кремальєрному фронті, що тягнувся вздовж берегової лінії річки Самари. Під час відновлення фортеці в 1736-1739 рр. було перебудовано дану частину фортеці. Трасувальну вісь валу було зсунуто на схід приблизно на 50 метрів. За рахунок цього збільшено внутрішній простір фортеці (площа внутрішнього простору після реконструкції стала 9,1 га), а також зменшено підступи до укріплення з боку річки.

Розвиток укріплення та прилеглої посади в XVIII ст. не супроводжувався збільшенням території, у зв'язку з чим не відбувалося значних планувальних змін. У сер. століття укріплення зазнали останньої реконструкції. Усі дерев'яні вежі було розібрано ще в 1711 р., а після 1736 р. було влаштовано одну в'їзну вежу, яку розібрали у 1762 р. Втрата архітектурних домінант супроводжувалася деградацією історично сформованої розпланувальної мережі. В 1736 р. було влаштовано невеликий редут «сомкнутий окоп, що лежав в середині старої фортеці» [10] на північній стороні замість напівбастіона

старої фортеці. З півдня (точніше – південного заходу) редут було посилено двома полігональними фронтами, після чого він являв собою трапецію. Навесні 1738 р. козацькому отаману Барану з обивателями було дозволено оселитися коло вказаного редуту, вище по течії Самари, де колись було місто «під гарматною обороною»¹ [11]. За картографічними матеріалами 1747 р. добре видно два квартали (видовжені зі сходу на захід) на північ від редуту, що розміщувалися у посаді фортеці.

В 1744 р. виникло питання про скорочення кількості укріплень на Нижньому Дніпрі. Після розгляду цього питання Воєнною Колегією було визначено до вивезення артилерії і припасів Старосамарський ретраншемент з іншими укріпленнями утримувати малими «замками», або іншими словами редутами розташованими в середині укріплень.

Виявлене джерело 1779 р. свідчить, що на місці будівництва губернського міста Катеринослав I в 1778 р., при гирлі річки Кільчені, знаходилося передмістя Богородицької фортеці, яку у 1786-му р. перейменовано в місто Новомосковськ I2 [12].

Про залишки фортеці згадується також у документах кінця XVIII – поч. XIX ст., що змальовують визначні пам'ятки навколо Катеринослава Кільченського: «фортеця Богородицька, або Старо-Самарський ретраншемент, збудований для запобігання татарським нападам, ще в 1687 р., на правому березі річки Самари, в шести верстах від гирла. Тепер зовсім пуста: однак вали її і рови ще до сьогодні видно» [13].

Богородицька фортеця з посадом археологічно виявленим козацьким поселенням-попередником є пам'яткою українського середньовіччя першорядного значення. Внаслідок розкопок та розвідок встановлено, що на території залишків укріплень і посаду збереглася велика кількість артефактів, які мають унікальне наукове й історичне значення. Культурний шар укріплення містить матеріали XV-XVIII ст., а в північній та північно-східній частинах території півострова – ще матеріали доби бронзи (II тис. до н.е.), черняхівської культури (II ст. н.е.), пізньоримського виробництва (III-VI ст.). Існуюча містобудівна ситуація призвела до того, що західна частина давнього поселення потрапила під територію цвинтаря, який хоч і вважається закритим, однак постійно розростається в бік пам'ятки. З півдня впритул до колишнього посаду існують приватні житлові ділянки селища Шевченка. Тож, дослідження проводилися на території, обмеженій з півночі і сходу р. Самарою і р. Кримкою, на півдні вул. Пензенською, а на заході цвинтарем.

Зібрані на сьогодні матеріали розширюють свідчення про містобудівну діяльність XVII-XVIII ст. у Надпорожжі і дозволяють робити наступні висновки: при всій різноманітності ландшафтних ситуацій і композиційних вирішень розпланування і забудови чітко простежуються певні закономірності побудови давнього містобудівного утворення на теренах м. Дніпра – розташування на вигідній в стратегічному значенні ділянці, максимальне використання при його будівництві природних захисних рубежів, але на відміну від ранніх етапів, великого значення набуває штучно влаштована система укріплень, яка дозволяє вибрати місце ближче до перевозу через річку.

Розгляд історіографії та джерельної бази хоч дозволив встановити окремі етапи існування укріпленого поселення, проте для розуміння втраченої структури цього було замало. Головним завданням під час різних методів досліджень є комплексний підхід в залежності від ступеню збереженості об'єкту і наявності джерел. Натурне дослідження дозволяло отримати інформацію про масштаб укріплення його конфігурацію і окремі особливості розташування, проте, навіть на місці в повній мірі не має можливості зрозуміти в повній мірі втрачене історичне середовище. Кожне ново виявлене джерело додавало щось нового в розумінні об'єкту у разі співставлення цілої низки факторів. В даному випадку найбільш інформативним на 2005 р. став аналіз картографічних джерел у співставленні з сучасною містобудівною структурою міста і локалізація втрачених складових укріплення на досліджуваній ділянці міста.

Завдяки віднайденим історичним планам 1736 р., 1747 р., 1779 р., 1782 р., 1784 р., 1790 р., сер. XIX ст. (мал. 2, 3, 4) [14] вдалося простежити розвиток укріплення і населеного пункту навколо нього. На основі відповідних методик з використанням сучасних технологій було зроблено співставлення історичних планувальних схем різних періодів з сучасною топоосновою. Отримавши певну

¹ Учасники X Дніпровської історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя» прийняли резолюцію стосовно передатування. На основі обговорення учасниками було укладено резолюцію про зміну початку літочислення обласного центру з 1776 р. на 1524 р., таким чином, утвердивши українське козацьке коріння міста, ведучи його початок від старовинного населеного пункту, що існував тут до будівництва російської фортеці;

² Згідно з Рішенням виконкому Дніпропетровської обласної Ради депутатів трудящих № 618 від 8 серпня 1970 р.;

історичну містобудівну картину з фортифікаційними особливостями укріплення, його складових, археологи отримали план дій на майбутні роки досліджень, а розробники охоронних зон підґрунтя для виконання і обґрунтування запропонованих пам'яткоохоронних заходів.

Відповідно до класифікації об'єктів культурної спадщини дана територія за типом – видатне місце (з історичної та археологічної точки зору).

Відповідно до нормативних документів, на даній території передбачалася розробка єдиної охоронної зони для пам'ятки історії і археології.

У складі охоронної зони було виділено ділянку – територію пам'ятки (фортеці), що включала саму фортецю і прилеглу територію в межах 50 м від підшви кріпосного валу. На території півострова було встановлено зону археологічного культурного шару. Ця зона виходить за межі території охоронної зони і включає квартали існуючої житлової забудови селища Шевченко (мал. 5).

Проектом не встановлювалася зона регулювання забудови і зона охоронюваного ландшафту, тому що територія фортеці знаходиться в природному середовищі і ізольована від приватної забудови селища ім. Шевченко. Режимом використання встановленої охоронної зони забезпечується збереження історичного ландшафту і композиційної ролі пам'ятки в існуючому оточенні. Встановлення режимів охорони включали в себе два блоки регламентацій: «фізичні» – щодо збереження, відтворення, компенсації втрат історичного середовища, ліквідації і нейтралізації дисгармонійних об'єктів, а також масштабу і характеру археологічних досліджень і «процесуальні» – щодо стадійності проектування і порядку узгодження проектною документації.

Встановлені межі охоронної зони, на суші, було суміщено з планувальними рубежами: вулицями, дорогами, береговою лінією. На відстані 50 м від берегової лінії півострова було проведено межу на воді, оскільки на цій затопленій території до підняття рівню води існувало «Нижнє місто» (данні території потребують проведення підводних археологічних досліджень).

В охоронній зоні заборонялося нове будівництво, не пов'язане з відновленням і реставрацією пам'ятника. Передбачався благоустрій і розчищення територій від випадкових і недоречних включень, що заважають сприйняттю пам'ятки. Забезпечувався вільний доступ для відвідувань і наукових досліджень. Також в режимах використання було зазначено що в охоронній зоні за спеціальними проектами (узгодженими з відповідними державними органами охорони пам'яток) можуть виконуватися: роботи пов'язані зі збереженням і відновленням планування пам'ятки, а також його частин; благоустрій території; улаштування під'їзних шляхів, включаючи автостоянки; створення як стаціонарних так і тимчасових споруд, необхідних для обслуговування відвідувачів; влаштування зовнішнього освітлення, стендів та вітрин, що відносяться до пам'ятки і здійснення інших форм благоустрою, зумовлених вимогами сучасного використання і таких що не порушують історичного цінного середовища і природного ландшафту.

Для Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) по вул. Новгородській в Самарському районі м. Дніпропетровська проектом було встановлено територію пам'ятки, що включала в свої межі саму фортецю і прилеглу ділянку на відстані 50 м від підшви кріпосного валу навколо укріплення, де знаходяться залишки кріпосного рову. Конфігурація території пам'ятки є неправильним п'ятикутником, що повторює обрис фортеці. Загальна довжина межі території пам'ятки становила 1,95 км. площа території пам'ятки в зазначених межах дорівнювала 22,3 га.

Як зазначалося вище було визначено також зону охорони археологічного культурного шару. В її межі було включено повністю територію фортеці і місця колишнього розташування житлових кварталів поселення XVIII ст. навколо фортеці. Оскільки рівень води в річці піднявся після будівництва Дніпрогесу, частина прибережної території з цінним культурним шаром опинилася під водою. Межу зони охорони археологічного культурного шару було умовно проведено на відстані 50 м від берегової лінії, вона практично збігалася з давньою береговою лінією і природним руслом річки до 1932 р.

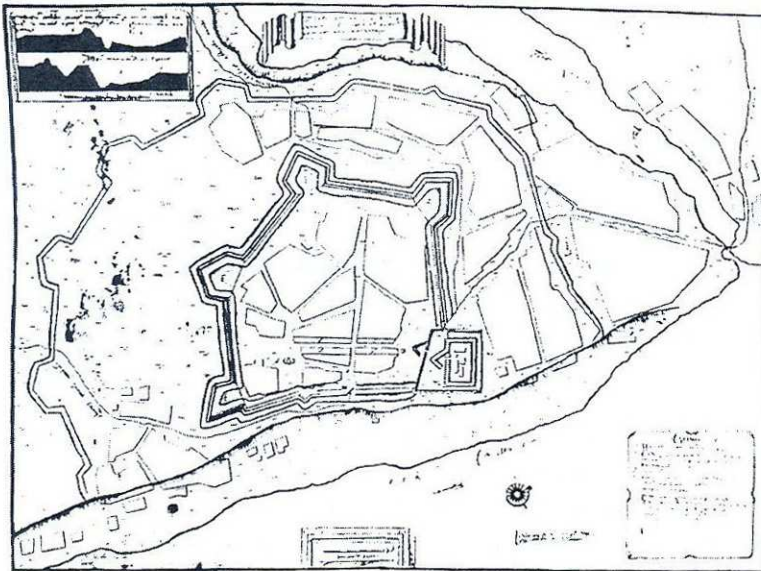
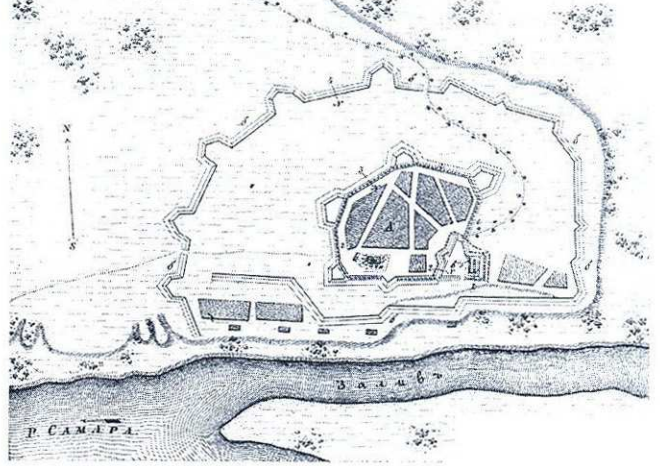
Обрис кордонів даної зони має складну конфігурацію в плані, витягнута вздовж берега р. Самари. Вона займає всю північну частину мису при впадінні р. Кримки в Самару і звужується на південь (конфігурація встановлена на підставі аналізу істрико-картографічного матеріалу 1790 р.). загальна довжина межі даної зони – 3,4 км. Площа – 55,5 га.

В межі встановленої охоронної зони пам'ятки було включено повністю територію мису при впадінні Кримки в Самару навколо визначеної території пам'ятки, частина зони охорони археологічного культурного шару і природний ландшафт. Загальна довжина межі зони – 3,6 км. Площа – 79,2 га.

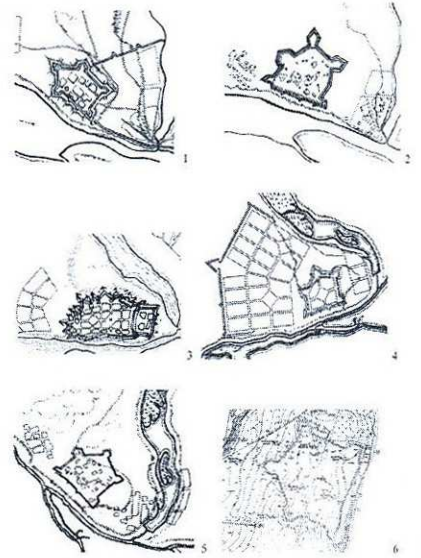
На встановленій території пам'ятки було передбачено консерваційний режим, що забороняє будь-які зміни, не пов'язані з археологічним вивченням, музеєфікацією, або науковою реставрацією самої пам'ятки – Новобогородицької фортеці і благоустроєм її території. Зазначалося, що з метою наукового вивчення пам'ятки необхідне подальше проведення комплексних археологічних робіт, які повинні виконуватись на підставі затвердженої програми відповідно до нормативів чинного законодавства.

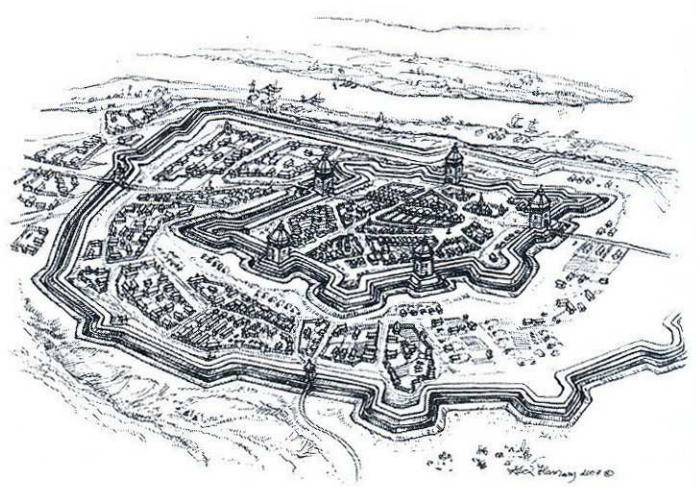
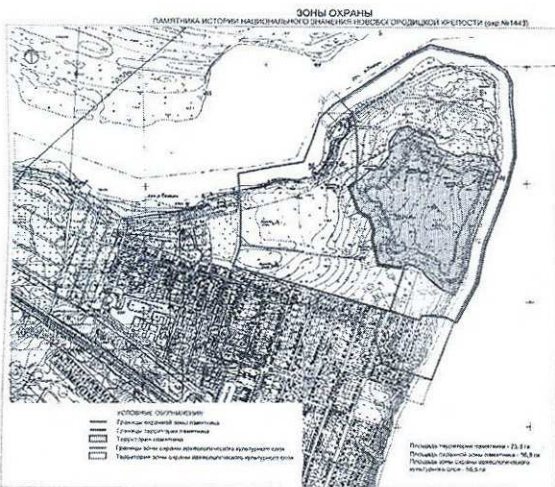
Ретраншиментъ у Богородицкой крѣпости,
возведенный въ каменіи 1736 года
Планъ 1.

План Старої Самари, 1747 р. (РДВІА, ф. ВУА, од. зб. 22412)

Зображення укріплень на мапах: 1 — План губернського міста Катеринослава, 2 — фортеця біля З'їздки 1779 р., 3 — План у фортеці Катеринослава, 4 — 15 квітня 1782 р., 5 — План Катеринослава 1782 р., 6 — План Новоградця 1784 р., 7 — План Новоградця 1790 р., 8 — План записки укріплень кін. ХІІ ст.

1. Схема розташування колишньої Новобогородицької фортеці з посадом (місто Стара Самара 1747 р.) в структурі сучасного міста Дніпро. Кресленик автора;
2. План ретраншименту навколо Новобогородицької фортеці, що збудовано у 1736 р. (за Ф.Ласковським); 3. План Старої Самари 1747 р. (РДВІА, ф. ВУА, од. зб. 22412);
4. Зображення укріплень на мапах; 5. Зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицька фортеця (охор. № 1443); 6. Загальний вигляд Богородицького укріплення наприкінці ХVІІ ст. Малюнок-реконструкція автора 2007 р..

Наукову реставрацію і музеєфікацію пам'ятки, благоустрій його території потрібно виконувати тільки відповідно до затвердженої держорганами охорони пам'яток проектною документацією. Для забезпечення збереження фізичного збереження пам'ятки в обов'язковому порядку було необхідно ліквідувати городи і звалища навколо пам'ятки і на його території, встановити охоронні і інформаційні знаки, обмежити в'їзд на територію пам'ятки, забезпечити захист пам'ятки від несанкціонованих розкопок. Заборонялися будь-які земляні, будівельні та ремонтні роботи без дозволу держорганів охорони пам'яток.

Для забезпечення фізичного збереження зони археологічного культурного шару вказувалося в обов'язковому порядку ліквідувати городи і звалища, обмежити в'їзд автотранспорту, організувати захист від несанкціонованих розкопок, при проведенні земляних робіт і будівництва в межах житлових кварталів селища Шевченка виконувати шурфування з залученням фахових археологів.

Режим використання території в межах охоронної зони було встановлено відповідно до вимог забезпечення збереження пам'яток і їх середовища, сприятливого зорового сприйняття, регламентуючим ступінь можливої реконструкції та містобудівних перетворень з метою поповнення втрат історичного середовища та включення об'єктів культурної спадщини в структуру сучасного міста.

Територія в межах встановленої охоронної зони класифікувалася як частково порушене історичне середовище з наявністю дисонуючих сучасних споруд і стихійно зростаючим цвинтарем. На території охоронної зони пам'ятки історії було передбачено режим регенерації середовища³. На території охоронної зони заборонялася будь-яка господарська та будівельна діяльність. Дозволялися лише комплексні наукові дослідження пам'ятки та навколишньої території. Встановлену даним проектом межу охоронної зони пам'ятки вказувалося винести на місцевість. Вказувалося на благоустрій території без спотворення її історичного вигляду, захист берегових територій від зсувів і розмиву, зміцнення схилів, меліоративні та інші заходи, які б сприяли збереженню цінного природного ландшафту і культурного шару, припинення розбивки городів, корчування дерев, вибірку ґрунту з земляних укріплень. Заборонялося проведення нових поховань та збільшення ділянки існуючого цвинтаря.

Рекомендувалося передбачити трасування туристичних маршрутів, в тому числі пішохідних по берегах річок і водних, з урахуванням найкращої послідовності огляду пам'ятки в цілому і його фрагментів, влаштування зупинок на маршрутах і видових майданчиків в місцях найкращого сприйняття важливих панорам, силуетів, окремих об'єктів, під'їздів і підходів до об'єктів огляду, розміщення стоянок туристичного транспорту в пішохідній доступності від місць екскурсійного обслуговування туристів.

Для чіткого розуміння загальної картини, вже пізніше, було виконано гіпотетичну реконструкцію (мал. 6) з використанням низки принципів побудови з врахуванням залежності архітектурних форм укріплення від історичних конкретних умов, в яких воно створювалося і існувало, розвитку військової тактики і техніки того періоду, які впливали на використання певних архітектурних форм та інш. Однак, слід пам'ятати, що навіть на сьогодні існує дуже обмежена кількість матеріалу і лише археологічні дослідження зможуть пролити світло на окремі складові пам'ятки. Дослідження пам'ятки продовжується, події що відбуваються зараз навколо неї, говорять про неабиякий інтерес до історичних подій колишнього Запорозжя. Проте, на нашу думку, хотілося б не поспішати з висновками, а комплексно і виважено підходити до низки важливих питань щодо виникнення та існування населеного пункту. Маємо надію, що згадаємо ще не раз історію виникнення сучасного мегаполісу на берегах Дніпра та Самари.

ЛІТЕРАТУРА ТА ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

1. Бинкевич В.В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В.В. Бинкевич, В.Ф. Камеко. – Дніпропетровськ, 2000. – 156 с.;
2. Лист директора Дніпропетровського обласного центру охорони історико-культурних цінностей Л.М. Голубчик Дніпропетровському міському голові І.І. Куліченку від 06.09.2004 р.;
3. Харлан О.В. Проект зон охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську / О.В. Харлан, О.П. Вандюк. – Дніпропетровськ: ПП

³ Регенерація - збереження і відновлення містобудівних якостей пам'яток і середовища (планування, просторової організації, пам'ятників, візуальних зв'язків між ними і навколишнім середовищем і т.д.). Включає реставрацію або музеєфікацію пам'яток, санацію зелених насаджень, впорядкування і озеленення, характерне для об'єкта регенерації;

«САД», 2005. – 88 с. (з графічними додатками, фотоматеріалами і історичними довідками Швидько Г.К. (НГУ) та Ковальнової І.Ф. (ДНУ));

4. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008. – 268 с.;

5. Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 360;

6. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – С. 26;

7. Харлан О. До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука) // Збірник матеріалів Археологія & Фортифікація України. Кам'янець-Подільський, 2016. - С. 267-274;

8. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 3. – С. 49;

9. Сборник летописей, относящийся к истории Южной и Западной России. – Киев, 1888. – С. 50;

10. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч.III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865. – С. 346;

11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. 44;

12. Музаркевич И. Описание городов и уездов Азовской губернии // Записки Одесского Общества истории и древностей. Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 229-230;

13. Гавриил Розанов. Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коими последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786-й год // Записки Одесского Общества истории и древностей. – Т.3. – Одесса, 1853. – С. 96;

14. Харлан О. Архітектура і будівництво // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть